

Ontwikkelingslijnen

Motorische ontwikkeling

Speciaal Onderwijs

Ontwikkelingslijnen

Motorische ontwikkeling

Speciaal Onderwijs

Enschede, juli 2005
SO/3171/D/05-156

Verantwoording

© 2005 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteurs:	C.S. Geerlig-Broos H. Gorter-Schuijjer L. Holty M. Naeff D. Winkels
Eindredactie:	Leo Damen
Eindredactie:	Jos ter Pelle
Ontwerp omslag:	Theo van Leeuwen
Fotografie:	Tonny van der Vegt

Inhoud

Inleiding	5
1. Rusten in rugligging	9
2. Verzorging in rugligging	11
3. Spelen in rugligging	13
4. Rusten in zijligging	15
5. Spelen in zijligging	17
6. Rusten in buikligging	19
7. Spelen in buikligging	21
8. Verplaatsen door omrollen	23
9. Verplaatsen door tijgeren	25
10. Verplaatsen door kruipen	27
11. Zitten op de grond	29
12. Zittend spelen op de grond	31
13. Vanuit zit op buik gaan liggen	33
14. Vanuit zit op de buik gaan liggen	35
15. Gaan zitten vanuit rugligging	37
16. Zitten op een stoel aan tafel	39
17. Aan tafel spelen	41
18. Zelfstandig staan	43
19. Spelen in stand	45
20. Staan vanuit zit op de grond	47
21. Staan vanuit zit op een stoel	49
22. Zitten op de grond vanuit stand	51
23. Zitten op een stoel vanuit stand	53
24. Zelfstandig lopen	55
25. Variaties op lopen	57
26. Reiken	59
27. Grijpen en manipuleren	61
28. Zelfstandig lopen	63
29. Klimmen en klauteren	65
30. Rennen	67
31. Springen	69
32. Hinkelen	71
33. Balvaardigheden: rollen	73
34. Balvaardigheden: werpen	75
35. Balvaardigheden: vangen	77
36. Balvaardigheden: stuiten	79
37. Balvaardigheden: schoppen	81

Inleiding

In deze publicatie *'Motorische ontwikkeling'* zijn 37 ontwikkelingslijnen beschreven voor de motorische ontwikkeling. De publicatie is bestemd voor docenten in het onderwijs aan zeer moeilijk lerenden (zml). Ontwikkelingslijnen bieden houvast bij het op individueel niveau plannen en realiseren van onderwijs aan laag functionerende leerlingen.

"Ontwikkelingslijnen; motorische ontwikkeling" is één van de opbrengsten van het ontwikkelwerk voor zml dat SLO op verzoek van OC&W verricht. Het ontwikkelwerk vond en vindt plaats in nauwe samenwerking met scholen voor zml en diverse deskundigen op dit gebied.

Alle opbrengsten van het ontwikkelwerk voor zml hebben tot doel een impuls te geven aan de inhoudelijke kwaliteit van het onderwijs aan zml. Het betreft producten op het terrein van *visieontwikkeling, doelen en inhouden* en *onderwijsleermiddelen*.

De producten kenmerken zich door vernieuwende onderwijsopvattingen en zijn zoveel mogelijk afgestemd op de ontwikkeling en ervaringswereld van zml-leerlingen.

De verschillende typen producten worden hier kort toegelicht.

*Producten m.b.t.
visieontwikkeling*

Ondersteuning: Een weg naar een nieuw perspectief

Een bundel van literatuurstudies op het gebied van: zorgverleners, ervaringsordening, ontwikkelingsgericht onderwijs, narrativiteit, twee Russische onderwijsprogramma's, activerend onderwijs, coöperatief leren, leeromgevingen en leren leren, stramien voor een onderwijsleermiddel. Het geheel wil een theoretische verantwoording en onderbouwing zijn van vernieuwende onderwijsopvattingen. Het beargumenteert uitgangspunten en keuzen die bij de ontwikkeling van de onderwijsleermiddelen zijn gemaakt. De school kan deze studies mede gebruiken bij het overdenken en formuleren van de uitgangspunten en visie op het ZML-onderwijs en/of bij het (her-)formuleren van de eigen visie en missie.

Pedagogisch-didactische uitgangspunten

Deze publicatie geeft een beknopte beschrijving van de belangrijkste uitgangspunten die bij het ontwikkelen van onderwijsleermiddelen zml een rol spelen. Die uitgangspunten zijn: burgerschapsparadigma, ervaringsordening, ontwikkelingsgericht onderwijs, spelend leren, narrativiteit en coöperatief leren. Scholen kunnen deze publicatie gebruiken om de pedagogisch-didactische uitgangspunten van de eigen school nog eens kritisch te bezien.

Leerstijlen

Deze publicatie omvat een uitgebreid literatuuronderzoek naar leerstijlen van zml. De publicatie kan richting geven aan het dagelijks handelen van professionals die met zeer moeilijk lerenden werken. Scholen kunnen deze publicatie mede gebruiken bij de uitwerking van hun visie op het leren van zeer moeilijk lerenden.

*Producten m.b.t. doelen en
inhouden*

Kerdoelen zml

De 'Kerdoelen zml' geven als onderdeel van de kerndoelen SO een beschrijving van gewenste kwaliteiten van leerlingen op het gebied van kennis, inzicht en

vaardigheden. Voor de zml-school geldt de eis dat 'zij tenminste deze kerndoelen bij haar onderwijsactiviteiten als aan het eind van het SO te bereiken doelstellingen hanteert' (artikel 13 WEC).

Kerndoelen kennen de volgende functies:

- Ze vormen een gemeenschappelijk inhoudelijk kader van het zml-onderwijs.
- Ze bieden mogelijkheden voor de verantwoording van het onderwijsaanbod naar overheid, inspectie, ouders en andere scholen.
- Via de kerndoelen kan het zml- onderwijs afgestemd worden op andere onderwijsvormen en soorten.
- Kerndoelen bieden een kader voor de ontwikkeling van tussendoelen, leerlijnen en onderwijsleermiddelen.

Kerndoelen zijn niet bedoeld voor direct gebruik in de onderwijspraktijk op groeps- en/of individueel niveau. Daarvoor zijn nog inhoudelijke vertaalslagen nodig, bijvoorbeeld in tussendoelen.

Tussendoelen

Tussendoelen zijn omschrijvingen van combinaties van leerinhouden en gewenst leergedrag, ze worden ook wel getypeerd als markeringspunten op weg naar de realisatie van kerndoelen. Tussendoelen zijn dus inhoudelijke uitwerkingen van kerndoelen en kennen de volgende functies:

- Ze zijn een hulpmiddel voor Docenten en scholen bij het plannen, inventariseren, uitlijnen en verantwoorden van adequaat onderwijsaanbod voor zml-leerlingen.
- Ze kunnen als basis en bron dienen voor het opstellen van adequate handelingsplannen voor groepen en individuele leerlingen.

Ook tussendoelen kunnen niet direct gebruikt worden in de onderwijspraktijk.

Tussendoelen laten zich vertalen naar leermiddelen en/of onderwijsactiviteiten.

Tussendoelen hebben geen formele status. Ze zijn in nauwe samenwerking met het onderwijsveld ontwikkeld, maar scholen zijn vrij om hierin eigen keuzes te maken.

Ontwikkelingslijnen

Ontwikkelingslijnen richten zich met name op de ontwikkeling van laag-functionerende leerlingen. Voorliggende publicatie is een uitwerking voor Motorische ontwikkeling. Ook voor de volgende gebieden zijn uitwerkingen gemaakt in de vorm van ontwikkelingslijnen, leerlingactiviteiten en docentactiviteiten:

sensomotorische ontwikkeling, praktische redzaamheid, sociaal/emotionele ontwikkeling en totaal communicatie. Deze publicaties bieden houvast voor het op individueel niveau plannen en realiseren van onderwijs aan laag functionerende leerlingen.

Onderwijsleermiddelen

Onderwijsleermiddelen ZML

Onderwijsleermiddelen bestaan uit een aantal producten, te weten: Themaboek (4-20 jaar), Verhalenboek (4-8 en 8-12 jaar), Activiteitenboek (4-8 en 8-12 jaar) en Cd's. (liedjes Cd's, een Cd met activiteiten op de computer en een Cd met beeldplaten).

Deze producten kunnen in samenhang in de klas ingezet worden. Ze bevatten overzichten van onderwijsinhouden met daaraan gekoppelde concrete lesactiviteiten op het gebied van spel, beeldende vorming en muziek. Het is de vertaling van een breed onderwijsaanbod gericht op oriëntatie op mens en wereld met het accent op een thematische aanpak. Het beschikbare materiaal is geen lesmethode en zal dus in aanvulling op de andere onderwijsleermaterialen die binnen de school worden gebruikt, ingezet kunnen worden. Deze onderwijsleermiddelen zijn mogelijke uitwerkingen van tussendoelen in de onderwijspraktijk en geven ondersteuning aan

het inrichten van het primaire proces in de zml-scholen. De onderwijsleermiddelen laten ruimte voor Docenten om deze aan de eigen specifieke situatie aan te passen.

Taal en communicatie, Rekenen/Wiskunde

In aanvulling op een thematische aanpak zijn of worden voor deze leergebieden nog bronnenboeken ontwikkeld. Deze bevatten praktische uitwerkingen van doelen evenals verwijzingen naar geschikte leermiddelen.

Website zml

Vrijwel alle genoemde producten zijn of worden ook digitaal gepubliceerd via de website van de SLO, www.slo.nl

Voorliggende publicatie '*Motorische ontwikkeling*' is een onderdeel van de hiervoor beschreven *Ontwikkelingslijnen*.

In de ontwikkelingslijnen wordt de normale ontwikkeling van de motoriek beschreven. Indien er sprake is van leerlingen met een ernstige verstandelijke handicap, dan zal ook vaak de motorische ontwikkeling anders verlopen.

Kenmerken van deze motorische ontwikkeling zijn:

- lage spierspanning;
- minder draaiingen om de lichaamsas, houturig;
- minder snel;
- breed steunvlak;
- moeite met oprichten tegen de zwaartekracht;
- minder variatie binnen een bewegingspatroon;
- stereotype bewegingsuitingen;

Ook kan er sprake zijn van bijkomende pathologie, bijvoorbeeld spasticiteit, spierziekte of een stofwisselingsstoornis. Houdt er rekening mee dat als een leerling zich op een bepaald gebied ontwikkelt (bijvoorbeeld leren lopen) het op een ander gebied (bijvoorbeeld praten) tijdelijk terug kan vallen.

De beschreven ontwikkelingslijnen hebben steeds dezelfde opbouw. Begonnen wordt met de beginsituatie te beschrijven. De lijnen worden gespecificeerd in leerling- en docentactiviteiten. Vervolgens worden voorwaarden met betrekking tot omgeving en materialen vermeld en tips toegevoegd.

1. Rusten in rugligging

Beginsituatie De leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten, staan en/of heeft rugligging nodig voor rustmomenten (Ontwikkelingslijn 1) en verzorging (Ontwikkelingslijn 2). De leerling wordt vervoerd in buggy of rolstoel. Vanuit rugligging komt leerling tot spelen (Ontwikkelingslijn 3) en rollen/verplaatsen.

Algemeen Leerling leert de schooldag goed vol te houden zonder rustmomenten nodig te hebben.

Ontwikkelingslijn 1 Rusten in rugligging

Leerling

- is aan rust toe en geeft dit aan, verbaal of non-verbaal
- voelt zich prettig.
- geeft zo mogelijk aan hoe hij het meest comfortabel ligt, verbaal of non-verbaal

Docent

- zorgt voor comfortabele houding, (iets onder het hoofd, armen en benen goed gesteund)
- kijkt of rust effectief is
- kijkt of er regelmaat in de rustmomenten kan of moet komen
- kijkt of rustmomenten afgebouwd kunnen of moeten worden.

Voorwaarden

Omgeving:

- veiligheid
- aangename temperatuur
- indirect licht
- eventueel muziek

Materiaal:

- babyfoon
- wikkussen (zie foto ontwikkelingslijn 7), hoefijzervormige kussen (zie foto ontwikkelingslijn 2)
- rolletjes
- bed of bedbox (zie foto ontwikkelingslijn 6)
- goede onderlaag, (oplegmatras, luchtmatras, individueel instelbare matras (zie foto ontwikkelingslijn 6), waterbed)
- trappelzak
- klamboe

Rolletjes

2. Verzorging in rugligging

Beginsituatie	De leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten, staan en/of heeft rugligging nodig voor rustmomenten (Ontwikkelingslijn 1) en verzorging (Ontwikkelingslijn 2). De leerling wordt vervoerd in buggy of rolstoel. Vanuit rugligging komt leerling tot spelen (Ontwikkelingslijn 3) en rollen/verplaatsen.
Algemeen	Leerling is in staat optimaal mee te werken bij de verzorging.
Ontwikkelingslijn 2	Verzorging in rugligging , de leerling: <ul style="list-style-type: none"> • wordt in rugligging gelegd • blijft stabiel liggen in rugligging • blijft stabiel liggen in rugligging met opgetrokken benen • spreidt de benen • kantelt de knieën opzij • tilt de bips op • helpt mee met been optillen en in broekspijp steken
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • richt zijn aandacht op wat er gebeurt • ervaart wat er gebeurt • geeft aan wat hij wel/niet prettig vindt • laat zich uitlokken tot actief meewerken • werkt actief mee • wil verschoond worden
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • schept voorwaarden voor sfeer, omgeving en materiaal • is betrokken • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • nodigt leerling uit tot optimale medewerking • rustig fysiek contact, omvattend hanteren • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • herhaling en herkenbaarheid • hanteert vaste momenten tot leerling aan geeft dat hij verzorgd moet worden • blijft in nabijheid, zo niet: zorgt voor fixatiemogelijkheid
Voorwaarden	<i>Omgeving:</i> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • aangename temperatuur • indirect licht • schoon • goede ventilatie • juiste werkhoogte, in hoogte verstelbare verzorgingstafel

Materiaal:

- verzorgingskussen
- wigkussen (zie foto ontwikkelingslijn 7), hoofjizerkussen (zie foto hieronder)
- materiaal voor verzorging binnen handbereik

Hoefjizerkussen

Tips voor hanteren:

- werk dichtbij je eigen lichaam en op de juiste hoogte
- zowel bij slappe als erg gespannen leerlingen geldt: zorg voor kussentje onder het hoofd (wig- of hoofjizerkussen), schouders wat naar voren, eventueel rolletje onder knieën (zie foto ontwikkelingslijn 2)

3. Spelen in rugligging

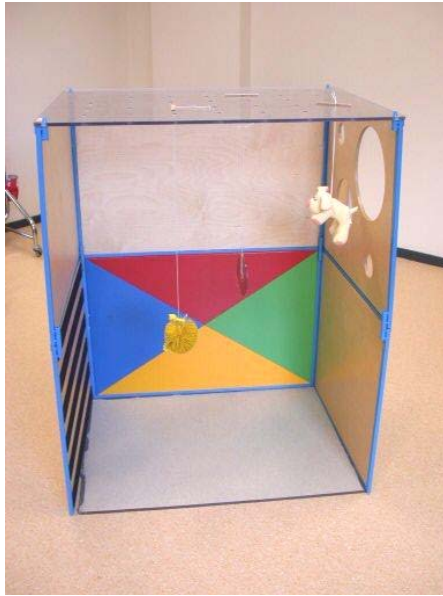
Beginsituatie	De leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten, staan en/of heeft rugligging nodig voor rustmomenten (Ontwikkelingslijn 1) en verzorging (Ontwikkelingslijn 2). De leerling wordt vervoerd in buggy of rolstoel. Vanuit rugligging komt leerling tot spelen (Ontwikkelingslijn 3) en rollen/verplaatsen.
Algemeen	Leerling speelt in rugligging, is zich bewust van eigen lichaam en omgeving (personen en materiaal).
Ontwikkelingslijn 3	<p>Spelen in rugligging, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ervaart en wordt zich bewust van zijn eigen lichaam in rugligging • houdt hoofd in de middenpositie, houding is stabiel • draait hoofd en kijkt rond • brengt handen naar de mond • brengt handen bij elkaar • kijkt naar handen, voorwerpen en personen • slaat naar voorwerp • reikt gericht naar voorwerp • pakt voorwerp vast dat in de hand wordt gestopt • slaat voorwerpen tegen elkaar • laat voorwerp los • pakt voorwerp over • manipuleert met materiaal • speelt in rugligging, is zich bewust van eigen lichaam en omgeving (personen en materiaal)
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in materiaal • ervaart wat er gebeurt • geeft aan waar hij mee wil spelen • gebruikt eigen lichaam om te spelen • laat zich uitlokken tot spelen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor een goede uitgangshouding • nodigt uit tot spelen • beweegt zonodig samen met leerling, rustig fysiek contact • let op signalen van de leerling, verbaal en non-verbaal • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback • zorgt dat speelgoed binnen reikwijdte is en blijft
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • aangename temperatuur • indirect licht • goede ondersteuning om tot activiteit te komen

Materiaal:

- speelgoed moet:
  - uitnodigend zijn
  - feedback geven
  - hanteerbaar zijn (niet te klein, te groot, te glad, te zwaar etc.)
- matras, wigkussen (zie foto ontwikkelingslijn 7), zitzak (zie foto ontwikkelingslijn 11)
- speelplek op hoogte, bijvoorbeeld bedbox (zie foto ontwikkelingslijn 6)

Tips voor spelen:

- speelgoed ophangen
- "little room"

Little Room

4. Rusten in zijligging

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten, kruipen, staan en/of heeft zijligging nodig voor rustmomenten (Ontwikkelingslijn 4) en voor spel (Ontwikkelingslijn 5). Zijligging geldt als fase in het omrollen, komen tot zitten en kruipen. Leerling wordt vervoerd in buggy of rolstoel.
Algemeen	Leerling houdt de schooldag goed vol zonder rustmomenten nodig te hebben.
Ontwikkelingslijn 4	Rusten in zijligging
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is aan rust toe en geeft dit aan, verbaal of non-verbaal • leerling voelt zich prettig • geeft zo mogelijk aan hoe hij het meest comfortabel ligt, verbaal of non-verbaal
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor comfortabele houding, een plat kussentje onder het hoofd en een kussen onder het bovenste been • wisselt linker en rechter zijde af • kijkt of rust effectief is • kijkt of er regelmaat in de rustmomenten kan of moet komen • kijkt of de rustmomenten afgebouwd kunnen of moeten worden
Voorwaarden	<i>Omgeving:</i> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • aangename temperatuur • indirect licht • eventueel muziek

Individueel instelbaar matras

Materiaal:

- babyfoon
- plat kussentje
- goede onderlaag in de vorm van individueel instelbaar matras (zie foto ontwikkelingslijn 4), oplegmatras, luchtbed of waterbed
- trappelzak
- klamboe

5. Spelen in zijligging

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten, kruipen, staan en/of heeft zijligging nodig voor rustmomenten (Ontwikkelingslijn 4) en voor spel (Ontwikkelingslijn 5). Zijligging geldt als fase in het omrollen, komen tot zitten en kruipen. Leerling wordt vervoerd in buggy of rolstoel.
Algemeen	Leerling speelt in zijligging, is zich bewust van eigen lichaam en omgeving (personen en materiaal).
Ontwikkelingslijn 5	<p>Spelen in zijligging, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ervaart en wordt zich bewust van zijn eigen lichaam in zijligging • brengt handen naar de mond • brengt handen bij elkaar • kijkt naar handen, materiaal en personen • draait hoofd en kijkt rond • slaat naar voorwerp • reikt gericht naar voorwerp • pakt voorwerp vast dat in de hand wordt gestopt • slaat voorwerpen tegen elkaar • laat voorwerp los • pakt voorwerp over • manipuleert met materiaal • speelt in zijligging, kijkt, voelt, hoort, is zich bewust van zichzelf, van materiaal en omgeving
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in materiaal • ervaart wat er gebeurt • geeft aan waar hij mee wil spelen • gebruikt eigen lichaam om te spelen • laat zich uitlokken tot spelen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor goede uitgangshouding, benut de mogelijkheden van de arm-/handfunctie • nodigt uit tot spelen • beweegt zonodig samen met leerling, rustig fysiek contact • let op signalen van leerling, (verbaal/non-verbaal) • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • houdt rekening met "per ongeluk" doorrollen van leerling • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback • zorgt dat materiaal binnen reikwijdte is en blijft
Voorwaarden	<p>Omgeving:</p> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • aangename temperatuur • goede ondersteuning om tot activiteit te komen

Materiaal:

- matras, zitkussen
- speelgoed moet:
  - uitnodigend zijn
  - feedback geven
  - hanteerbaar zijn (niet te klein, te groot, te glad, te zwaar etc.)

Tips voor spelen:

- bovenliggende arm is speelarm
- gedoseerde prikkels op gevarieerde onderlaag:
  - prikkels: variatie in temperatuur/textuur/tast
  - onderlaag: trampoline (zie foto ontwikkelingslijn 31), luchtbed, schommelplank, campingmatrasje

6. Rusten in buikligging

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten, staan en/of heeft buikligging nodig voor rustmomenten(Ontwikkelingslijn 6). Vanuit buikligging komt leerling tot spelen(Ontwikkelingslijn 7) en omrollen/verplaatsen. Leerling wordt vervoerd in buggy of rolstoel.
Algemeen	Leerling houdt de schooldag goed vol zonder rustmomenten nodig te hebben.
Ontwikkelingslijn 6	Rusten in buikligging
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is aan rust toe en geeft dit aan, verbaal of non-verbaal • voelt zich prettig • geeft zomogelijk aan hoe hij het meest comfortabel ligt, verbaal of non-verbaal
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor comfortabele houding; hoofd naar links of rechts gedraaid, geen kussen onder het hoofd (als kind dit wel is gewend dan een zo dun mogelijk kussentje) • zorgt dat de armen van de leerling goed liggen (langs het lichaam of gebogen naast het hoofd). • kijkt of rust effectief is • kijkt of er regelmaat in de rustmomenten kan of moet komen • kijkt of rustmomenten afgebouwd kunnen of moeten worden.
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • aangename temperatuur • indirect licht • eventueel muziek <p><i>Materiaal;</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • bed of bedbox (zie foto ontwikkelingslijn 6) op hoogte • babyfoon • goede onderlaag in bed: oplegmatras, luchtmatras, individueel instelbaar matras (zie foto ontwikkelingslijn 4), waterbed. • zonodig klamboe, trappelzak, licht (eigen) dekentje, dun kussentje

Bedbox

7. Spelen in buikligging

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten, staan en/of heeft buikligging nodig voor rustmomenten(Ontwikkelingslijn 6). Vanuit buikligging komt leerling tot spelen(Ontwikkelingslijn 7) en omrollen/verplaatsen. Leerling wordt vervoerd in buggy of rolstoel.
Algemeen	Leerling speelt in buikligging, is zich bewust van eigen lichaam en omgeving (personen en materiaal).
Ontwikkelingslijn 7	<p>Spelen in buikligging, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ervaart en wordt zich bewust van zijn eigen lichaam in buikligging • tilt zijn hoofd op • houdt zijn hoofd langere tijd op • tilt zijn hoofd op en kijkt om zich heen, kijkt naar mensen, materiaal • tilt zijn hoofd op draait zijn hoofd; volgt mensen, materiaal • tilt zijn hoofd op en neemt steun op zijn onderarmen • neemt steun op onderarmen en speelt met zijn handen • richt zijn hoofd op en neemt steun op een onderarm, verplaatst zijn gewicht naar deze zijde • neemt steun op onderarmen, kijkt rond, draait met zijn hoofd, zijn romp gaat duidelijker meedoen aan de gewichtsverplaatsing • neemt steun op zijn handen (buik en borstgedeelte is van de grond) • reikt naar materiaal • pakt materiaal • laat materiaal los • pakt materiaal over van de ene hand naar de andere • speelt in buikligging en is zich bewust van zichzelf, materiaal en omgeving
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in materiaal • ervaart wat er gebeurt • geeft aan waar hij mee wil spelen • gebruikt eigen lichaam om te spelen • laat zich uitlokken tot spelen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor een goede uitgangshouding • nodigt uit tot spelen • beweegt zonodig samen met leerling, rustig fysiek contact • let op signalen van leerling, verbaal/non-verbaal • geeft tijd; wacht op reactie van leerling • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback • zorgt dat speelgoed binnen reikwijdte is en blijft
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • aangename temperatuur

- voldoende ruimte
- goede ondersteuning om tot activiteit te komen
- uitnodigend

Materiaal:

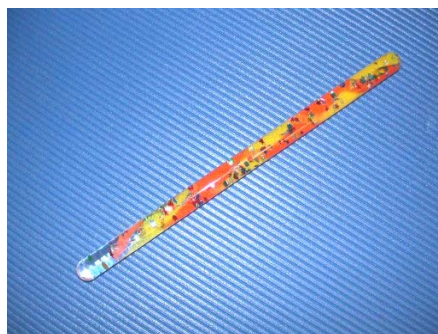
- speelgoed moet:
  - uitnodigend zijn
  - feedback geven
  - hanteerbaar zijn (niet te groot, te klein, te zwaar, te glad, etcetera)
- wigkussen
- kussens
- eventueel speelplek op hoogte; bijv. bedbox (zie foto ontwikkelingslijn 6)

Wigkussen

Tips voor spel:

- muziekinstrumenten, bijvoorbeeld een elektrisch pianootje
- speelgoed:
  - zelf bewegen, bijv. auto
  - beweging in speelgoed, bijv. staaf met bewegende vloeistof

Staat met bewegende vloeistof

Tips voor uitgangshouding:

- als leerling zijn armen niet onder zijn lichaam kan trekken en bewegen dan gebruik maken van een wigkussen (zie foto ontwikkelingslijn 7) onder buik/borst zodat leerling zijn armen vrij krijgt om te gaan spelen
- als leerling niet in staat is tot ophouden van het hoofd is buikligging niet geschikt, kies voor zijligging, rugligging of gesteunde zit.

8. Verplaatsen door omrollen

Beginsituatie Leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten en staan. Vanuit buik- en/of rugligging komt leerling tot verplaatsen door omrollen (Ontwikkelingslijn 8), tijgeren (Ontwikkelingslijn 9) of kruipen (Ontwikkelingslijn 10).

Algemeen Leerling ligt op de buik of rug en verplaatst zich door omrollen.

Ontwikkelingslijn 8 **Verplaatsen door omrollen, de leerling:**

- ligt op de buik, ervaart en is zich bewust van zijn eigen lichaam
- ligt op de buik en neemt steun op onderarmen
- ligt op de buik en verplaatst zijn gewicht naar de linker of rechter arm
- ligt op de buik, neemt steun op onderarmen en draait zijn hoofd vrij in de ruimte
- neemt steun op een onderarm en draait hoofd opzij, weg van steunarm, verplaatst gewicht naar steunzijde
- neemt steun op een onderarm, draait hoofd en romp mee, trekt het been aan de niet-steunende kant op
- ligt op zijn zij
- rolt per ongeluk door naar de rug (vallen)
- heeft tijdens doorrollen naar de rug (via linker en rechter zijde) in toenemende mate controle over hoofd en romp
- rolt zelfstandig om (via linker en rechter zijde) van de buik naar de rug
- ligt stabiel op zijn/haar rug
- reikt met de hand over de middellijn
- tilt knieën op
- pakt knieën, voeten
- tilt hoofd op
- kantelt beide benen naar een kant
- komt op de zij terecht
- ligt in stabiele houding in zijligging
- steunt op onderliggende schouder
- rolt zelfstandig om naar de buik
- verplaatst zich middels omrollen in beide richtingen

NB: sommige leerlingen verplaatsen zich op de rug door zich af te zetten met de benen

Voorwaarden

Omgeving:

- uitlokken tot bewegen
- schoon
- voldoende ruimte
- veilig om op de grond te verplaatsen
- aangename temperatuur
- onderlaag: niet te hard, niet te stroef; niet te glad

Materiaal:

- moet uitnodigend zijn om naar toe te gaan
- uitnodigen tot kijken, horen, voelen, naar toe bewegen

Tips:

- rollen gaat makkelijker op een zachte ondergrond
- een zachte ondergrond nodigt eerder uit tot kruipen
- op een gladde vloer komen leerlingen later tot kruipen
- als een kind niet in staat is zich rollend, schuivend, tijgerend en/of kruipend te verplaatsen maak dan gebruik van een schopkarretje of loopwagen

9. Verplaatsen door tijgeren

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten en staan. Vanuit buik- en/of rugligging komt leerling tot verplaatsen door omrollen (Ontwikkelingslijn 8), tijgeren (Ontwikkelingslijn 9) of kruipen (Ontwikkelingslijn 10).
Algemeen	Leerling ligt op de buik en verplaatst zich middels tijgeren.
Ontwikkelingslijn 9	<p>Verplaatsen door tijgeren, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ligt op de buik, ervaart en is zich bewust van zijn eigen lichaam • ligt op de buik en steunt op beide onderarmen, benen minder gebogen • ligt op de buik en steunt op beide handen, benen gestrekt • ligt op de buik, steunt op beide handen en duwt zich naar achteren • ligt op de buik, steunt op een onderarm en reikt met de andere arm naar voren • ligt op de buik, draait om zijn as d.m.v. arm- en beenbewegingen (pivoteren) • ligt op zijn buik, steunt op een onderarm, trekt been aan andere zijde op • tilt afwisselend een arm op, plaatst deze naar voren en trekt zichzelf vooruit, duwt zich af met zijn been • ligt op de buik en verplaatst zich door tijgeren
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • uitlokken tot bewegen • schoon • voldoende ruimte • veilig om op de grond te verplaatsen • aangename temperatuur • onderlaag: niet te hard, niet te stroef; niet te glad <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • moet uitnodigend zijn om naar toe te gaan • uitnodigen tot kijken, horen, voelen, naar toe bewegen <p><i>Tips:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • rollen gaat makkelijker op een zachte ondergrond • een zachte ondergrond nodigt eerder uit tot kruipen • op een gladde vloer komen leerlingen later tot kruipen • als een kind niet in staat is zich rollend, schuivend, tijgerend en/of kruipend te verplaatsen maak dan gebruik van een schopkarretje of loopwagen

10. Verplaatsen door kruipen

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig rollen, zitten en staan. Vanuit buik- en/of rugligging komt leerling tot verplaatsen door omrollen (Ontwikkelingslijn 8), tijgeren (Ontwikkelingslijn 9) of kruipen (Ontwikkelingslijn 10).
Algemeen	Leerling ligt op de buik, gaat op handen en knieën staan en verplaatst zich door kruipen.
Ontwikkelingslijn 10	<p>Verplaatsen door kruipen, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ligt in buikligging, ervaart en is zich bewust van zijn eigen lichaam • neemt steun op beide onderarmen, benen minder gebogen, goede hoofdbalans • neemt steun op beide handen, hoofd en buik zijn hierbij van de grond, benen meer gestrekt • trekt beide benen gebogen onder zich, verplaatst gewicht van handen naar benen • zit op zijn gebogen benen en steunt op gestrekte armen • brengt zijn billen omhoog terwijl hij op de handen blijft steunen • blijft even gesteund op handen en knieën staan • kan zijn gewicht verplaatsen, voor/achter en links/rechts • kan zich verplaatsen door afwisselend een hand en een knie te verzetten • verplaatst afwisselend een hand en tegenoverliggende knie, andere hand en tegenoverliggende knie en herhaalt deze beweging • verplaatst zich naar voren door kruipen <p>NB: Niet alle leerlingen gaan tijgeren. Sommigen slaan tijgeren over en gaan direct kruipen, anderen verplaatsen zich niet kruipend maar vanuit zittende houding ("billenschuiven")</p> <p>Sommige leerlingen trekken bij het kruipen beide benen tegelijk naar voren ("symmetrisch kruipen" of "kikkeren")</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in materiaal en omgeving • laat zich uitlokken tot verplaatsen, tot omrollen, tot kruipen • wil iets pakken • wil ergens naar toe • wil ergens vandaan
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • nodigt uit tot spelen, bewegen, verplaatsen • beweegt zonodig samen met leerling, rustig fysiek contact • geeft tijd • let op signalen van leerling, verbaal/non-verbaal • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback • kijkt of kind met schoenen aan makkelijker tot verplaatsen komt
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • uitlokken tot bewegen • schoon • voldoende ruimte

- veilig om op de grond te verplaatsen
- aangename temperatuur
- onderlaag: niet te hard, niet te stroef; niet te glad

Materiaal:

- moet uitnodigend zijn om naar toe te gaan
- uitnodigen tot kijken, horen, voelen, naar toe bewegen

Tips:

- rollen gaat makkelijker op een zachte ondergrond
- een zachte ondergrond nodigt eerder uit tot kruipen
- op een gladde vloer komen leerlingen later tot kruipen
- als een kind niet in staat is zich rollend, schuivend, tiggerend en/of kruipend te verplaatsen maak dan gebruik van een schopkarretje of loopwagen

Schopkarretje

Loopwagen

11. Zitten op de grond

Beginsituatie Leerling is niet in staat tot zelfstandig zitten (Ontwikkelingslijn 11) of zittend spelen (Ontwikkelingslijn 12), is aangewezen op vervoer in buggy of rolstoel.

Algemeen Leerling zit zelfstandig op de grond.

Ontwikkelingslijn 11 Zitten op de grond, de leerling:

- zit volledig gesteund op de grond, ervaart deze houding, heeft een andere blik op de omgeving
- zit gesteund, houdt hoofd op en kijkt rond
- zit zelfstandig met steun van de handen voor zich, op of naast zijn benen
- zit zelfstandig met steun van 1 hand
- zit zelfstandig, maar kan niet alleen gelaten worden
- zit zelfstandig, romp rechtop
- zit stevig, draait met hoofd en romp, beweegt met zijn benen
- zit zelfstandig op de grond

Leerling

- is alert
- is geïnteresseerd in omgeving (personen en materiaal)
- laat zich uitlokken tot actief zitten
- geeft aan waar hij wil zitten

Docent

- zorgt voor een goede zithouding
- zorgt voor adequate steun rondom de romp
- kijkt of steun verminderd kan worden
- let op signalen van leerling, verbaal/non-verbaal
- benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht
- geeft feedback

Voorwaarden

Omgeving:

- veiligheid
- aangename temperatuur
- prettige ondergrond

Materiaal:

- zitzak
- kussens
- driehoekstoeltje (zie foto ontwikkelingslijn 12)
- antislip
- laag tafeltje
- wiebelplank, (dikke) mat, luchtbed, schommelplank, trampoline (zie foto ontwikkelingslijn 31)

Zitzak

Tips voor uitgangshouding:

- steun afbouwen van schoudergordel richting heupen
- voorkom onderuit- en/of scheefzakken
- bij onderuitzakken een kleine verhoging onder zitvlak gebruiken (opgevouwen handdoek, plat kussentje) en/of antislip
- zonodig een rolletje onder de knieën (zie foto ontwikkelingslijn 1)

Tips voor spel:

- varieer met materiaal

12. Zittend spelen op de grond

Beginsituatie	Leerling zit zelfstandig op de grond en speelt, is zich bewust van zichzelf omgeving en materiaal.
Ontwikkelingslijn 12	<p>Zittend spelen op de grond, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zit volledig gesteund, wordt zich bewust van en ervaart deze houding • zit met enige steun:<ul style="list-style-type: none"> - speelt met eigen handen - reikt/grijpt naar materiaal - laat los/pakt over - manipuleert met materiaal • zit zelfstandig met steun van 1 hand, met de andere:<ul style="list-style-type: none"> - reikt/grijpt hij - laat hij los - manipuleert hij • zit zelfstandig:<ul style="list-style-type: none"> - speelt met eigen handen - reikt en grijpt naar materiaal - laat los/pakt over - manipuleert met materiaal • zit zelfstandig en speelt • zit zelfstandig, varieert in zit, past zijn houding aan aan het spelen
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in omgeving (personen en materiaal) • ervaart wat er gebeurt • geeft aan waar hij mee wil spelen • gebruikt eigen lichaam om te spelen • laat zich uitlokken tot spelen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor goede uitgangshouding om te kunnen spelen, adequate steun • nodigt uit tot spelen, speelt samen • let op signalen van leerling, verbaal/non-verbaal • geeft tijd; wacht op reactie van leerling • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback • zorgt dat speelgoed zonodig binnen reikwijdte is en blijft
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • aangename temperatuur van de ondergrond • prettige onderlaag

Materiaal:

- zitkussen
- kussens
- driehoekstoeltje (zie foto ontwikkelingslijn 12)
- laag tafeltje
- mat
- antislip
- speelgoed moet:
  - uitnodigend zijn
  - feedback geven

Driehoekstoeltje

Tips voor spelen:

- variatiemogelijkheden om gesteund te kunnen zitten: ballenbak, badje, zandbak, bonenbak, opengesneden emmer, binnenband
- speelgoed in de nabijheid van de leerling, zonodig vastmaken
- speelgoed om naar te kijken

Ballenbak

Bonenbak

Binnenband

Tips voor uitgangshouding:

- als het zitten nog niet toelaat dat je met 2 handen kunt spelen moet je terug naar gesteunde zit om de samenwerking tussen beide handen te stimuleren
- als een kind alleen zelfstandig kan zitten in TV-zit (=zitten met de billen tussen de voeten) is deze houding acceptabel, mits er daarnaast voldoende variatie is in houding/beweging

13. Vanuit zit op buik gaan liggen

Beginsituatie	Leerling zit zelfstandig op de grond, is niet in staat zelfstandig vanuit zit op de buik te gaan liggen (Ontwikkelingslijn 13).
Ontwikkelingslijn 13	<p>Vanuit zit op de buik gaan liggen, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zit zelfstandig al of niet met steun van de armen • zit zelfstandig en beweegt in zit • zit zelfstandig, brengt handen en romp naar voren en schuift/draait door naar de buik <p>NB: Slappe leerlingen draaien vaak symmetrisch, over hun heupen, naar voren Sommige leerlingen gaan vanuit zit direct door naar kruiphouding</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in omgeving (personen en materiaal) • laat zich uitlokken tot gaan zitten • wil gaan zitten • wil van houding veranderen/zich verplaatsen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • is betrokken • nodigt uit tot gaan zitten • beweegt zonedig samen/geeft steun/begeleidt de beweging, rustig fysiek contact • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veilig, schoon <p><i>Tips:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tot zit komen vanuit buik-/rugligging gaat makkelijker op een zachte onderlaag zoals een matras

14. Vanuit zit op de buik gaan liggen

Beginsituatie	Vanuit buikligging (Ontwikkelingslijn 14) of rugligging (Ontwikkelingslijn 15) komt de leerling tot zit.
Ontwikkelingslijn 14	<p>Gaan zitten vanuit buikligging, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • tilt hoofd op in buikligging, steunt op gestrekte armen • duwt zich op tot kruiphouding • staat in kruiphouding, draait zitvlak via rechts of links naar de grond en komt tot zit • duwt vanuit buikligging met draaiing van romp en bekken tot zit
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in omgeving (personen en materiaal) • laat zich uitlokken tot gaan zitten • wil gaan zitten • wil van houding veranderen/zich verplaatsen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • is betrokken • nodigt uit tot gaan zitten • beweegt zonodig samen/geeft steun/begeleidt de beweging, rustig fysiek contact • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veilig, schoon <p><i>Tips:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tot zit komen vanuit buik-/rugligging gaat makkelijker op een zachte onderlaag zoals een matras

15. Gaan zitten vanuit rugligging

Beginsituatie	Vanuit buikligging (Ontwikkelingslijn 14) of rugligging (Ontwikkelingslijn 15) komt de leerling tot zit.
Ontwikkelingslijn 15	<p>Gaan zitten vanuit rugligging, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • tilt hoofd op in rugligging • neemt hoofd in 1 lijn mee met de romp als hij opgetrokken wordt • werkt actief mee met zijn armen bij optrekken tot zit, benen komen omhoog • werkt actief mee bij optrekken tot zit via linker of rechter zijde, steunt op arm • komt tot zit via steun op linker of rechter arm, minimale hulp • komt zelfstandig tot zit via steun op linker of rechter arm <p>NB: deze ontwikkelingslijn kan bij verzorging gebruikt worden, leerlingen gaan spontaan veelal vanuit buikligging/kruiphouding zitten</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in omgeving (personen en materiaal) • laat zich uitlokken tot gaan zitten • wil gaan zitten • wil van houding veranderen/zich verplaatsen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • is betrokken • nodigt uit tot gaan zitten • beweegt zonnodig samen/geeft steun/begeleidt de beweging, rustig fysiek contact • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veilig, schoon <p><i>Tips:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tot zit komen vanuit buik-/rugligging gaat makkelijker op een zachte onderlaag zoals een matras

16. Zitten op een stoel aan tafel

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig zitten op een stoel (Ontwikkelingslijn 16) om te spelen (Ontwikkelingslijn 17) of voor activiteiten als eten, drinken en dergelijke.
Ontwikkelingslijn 16	<p>Zitten op een stoel aan een tafel, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zit volledig gesteund op een stoel met rug- en zijleuning, de voeten steunen op de onderlaag (vloer of voetenplank). Leerling ervaart deze houding, heeft een andere kijk op de omgeving • zit volledig gesteund op een stoel met rug- en zijleuning, de voeten steunen op de onderlaag (vloer of voetenplank). Leerling houdt het hoofd op en kijkt rond, houdt de armen op de tafel. Het armbereik is begrensd tot de lengte van de armen • zit op een stoel met rug- en zijleuning aan een tafel. De armen worden naar voren gehouden • zit op een stoel met rug- en zijleuning aan een tafel. Het armbereik is groter, door meebewegen met de romp • zit zelfstandig op een stoel met rug- en zijleuning, maakt wisselend gebruik van deze steun • zit zelfstandig op een stoel zonder zijleuning <p>NB: sommige leerlingen komen niet tot zelfstandig zitten op een stoel en zijn aangewezen op een aangepaste zitvoorziening</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • zit actief en rechtop • wil zitten
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor de juiste zithouding (heupen en knieën 90°/90°, werkblad op ellebooghoogte, schouders ontspannen) • zet het kind rechtop of laat het rechtop zitten • houdt rekening met armbereik • nodigt uit tot rechtop zitten • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • stoel en tafel op elkaar afgestemd voor een goede werkhoogte • eventueel antislip • stoel met en zonder leuning <p><i>Tips:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • op maat instelbaar stoeltje • kuipstoeltje • trip-trapstoel • kbusstoeltje • variatie in zitten: schommelstoel/-kuipje, karretje, grote zachte vormen van schuimrubber bekleed met plastic, zoals rollen/blokken, opblaasstoel, zitzak (zie foto ontwikkelingslijn 11)

Instelbaar stoeltje

Kuipstoeltje

Triptrapstoel

Kubusstoelje

17. Aan tafel spelen

Beginsituatie

Leerling is niet in staat tot zelfstandig zitten op een stoel (Ontwikkelingslijn 16) om te spelen (Ontwikkelingslijn 17) of voor activiteiten als eten, drinken en dergelijke.

Ontwikkelingslijn 17

Zittend op een stoel aan tafel spelen, de leerling:

- zit volledig gesteund op een stoel met rug- en zijleuning, de voeten steunen op de onderlaag (vloer of voetenplank). Leerling ervaart deze houding, heeft een andere kijk op de omgeving
- zit volledig gesteund op een stoel met rug- en zijleuning, de voeten steunen op de onderlaag (vloer of voetenplank). Leerling houdt de armen op de tafel, het armbereik is begrensd tot de lengte van de armen

Hij/zij:

- houdt het hoofd op en kijkt rond
- kijkt naar een voorwerp
- volgt een voorwerp met de ogen
- pakt een voorwerp vast en laat los
- hanteert een voorwerp met twee handen
- gebruikt de volle hand om met speelgoed te spelen
- gebruikt de vingers en vingertoppen om speelgoed te hanteren

- zit op een stoel met rug- en zijleuning aan een tafel. De armen worden naar voren gehouden

Hij/zij:

- kijkt naar en volgt een voorwerp met de ogen
- pakt een voorwerp vast en laat los
- hanteert een voorwerp met twee handen
- gebruikt de volle hand om met speelgoed te spelen
- gebruikt de vingers en vingertoppen om speelgoed te hanteren

- zit op een stoel met rug- en zijleuning aan een tafel. Het armbereik is groter, door meebewegen met de romp

Hij/zij:

- kijkt naar en volgt een voorwerp met de ogen
- pakt een voorwerp vast en laat los
- hanteert een voorwerp met twee handen
- gebruikt de volle hand om met speelgoed te spelen
- gebruikt de vingers en vingertoppen om speelgoed te hanteren

- zit zelfstandig op een stoel met leuning, maakt wisselend gebruik van deze steun

Hij/zij:

- kijkt naar en volgt een voorwerp met de ogen
- pakt een voorwerp vast en laat los
- hanteert een voorwerp met 2 handen
- gebruikt de volle hand om met speelgoed te spelen
- gebruikt de vingers en vingertoppen om speelgoed te hanteren

- zit zelfstandig op een stoel zonder leuning

Hij/zij:

- kijkt naar en volgt een voorwerp met de ogen
- pakt een voorwerp vast en laat los
- hanteert een voorwerp met twee handen

- gebruikt de volle hand om met speelgoed te spelen
- gebruikt de vingers en vingertoppen om speelgoed te hanteren

Leerling

- zit rechtop
- is geïnteresseerd in omgeving (personen en materiaal)
- wil spelen
- geeft aan waarmee gespeeld wordt

Docent

- zorgt voor de juiste zithouding (heupen en knieën 90°/90°, werkblad op ellebooghoogte, schouders ontspannen)
- zet het kind rechtop of laat het rechtop zitten
- zorgt voor speelgoed dat op het speeloppervlak (tafel) past
- houdt rekening met armbereik
- nodigt uit tot rechtop zitten
- let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal
- benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht
- geeft feedback

Voorwaarden

Materiaal:

- stoel en tafel op elkaar afgestemd voor een goede werkhoogte
- eventueel antislip
- stoel met en zonder leuning
- inspirerend materiaal

Tips voor spel:

- sensopatisch materiaal, zoals scheerschuim, grote bonen, zand, bodymilk, klei, vingerverf, speeldeeg
- muziek

Sensopatisch materiaal

18. Zelfstandig staan

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig staan (Ontwikkelingslijn 18), spelen in stand (Ontwikkelingslijn 19), tot stand te komen (Ontwikkelingslijn 20, 21) en vanuit stand te gaan zitten (Ontwikkelingslijn 22, 23). De leerling kan niet lopen en is aangewezen op vervoer in buggy, rolstoel, schopkar of loopwagen (zie foto ontwikkelingslijn 10).
Ontwikkelingslijn 18	Zelfstandig staan, de leerling: <ul style="list-style-type: none"> • staat volledig gesteund op de grond, ervaart deze houding, heeft een andere blik op de omgeving • staat gesteund, houdt hoofd op, kijkt rond • staat met steun. De stahouding is toenemend stabiel, zodat de steun verminderd kan worden tot alleen aan het bekken • staat zelfstandig, houdt zich met beide handen vast • staat zelfstandig, houdt zich met beide handen vast, verplaatst zijn gewicht van de ene naar de andere voet • staat zelfstandig, houdt zich met een hand vast • staat zelfstandig, houdt zich met een hand vast, draait met hoofd en romp weg van de steunhand • staat zelfstandig en rechtop, maar kan niet alleen gelaten worden • staat zelfstandig en stabiel • staat zelfstandig en stabiel, past houding aan aan verschillende onderlagen
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in materiaal en omgeving • wordt uitgelokt tot actief staan • wil staan • draagt wel of geen schoeisel
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor een goede stahouding (voeten leerling op schouderbreedte) • zorgt voor adequate steun, bij teveel steun gaat de leerling "hangen", bij te weinig steun wordt hij moe • blijft in nabijheid • geeft een zinvolle invulling aan het staan • let op signalen van leerling, verbaal/non-verbaal • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid: let op bij bijvoorbeeld scherpe hoeken van tafels, kasten, vensterbanken <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tafeltje op navelhoogte • bankjes in verschillende maten (zie foto ontwikkelingslijn 20) • stevige kussens

Tips:

- verschillende onderlagen, zoals campingmatje, luchtbed, zand, gras, zeil, diverse vloerbedekking
- muziek luisteren, TV kijken
- statafel

Statafel

19. Spelen in stand

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig staan(Ontwikkelingslijn 18), spelen in stand (Ontwikkelingslijn 19), tot stand te komen (Ontwikkelingslijn 20, 21) en vanuit stand te gaan zitten (Ontwikkelingslijn 22, 23). De leerling kan niet lopen en is aangewezen op vervoer in buggy, rolstoel, schopkar of loopwagen (zie foto ontwikkelingslijn 10).
Algemeen	Leerling staat zelfstandig op de grond en speelt, is zich bewust van zichzelf, materiaal en omgeving.
Ontwikkelingslijn 19	<p>Spelen in stand, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • staat volledig gesteund, wordt zich bewust van en ervaart deze houding • staat volledig gesteund, is gericht op omgeving (personen en materiaal) • staat volledig gesteund, kijkt en speelt met beide handen • staat met alleen steun aan het bekken, kijkt en speelt met beide handen • staat zelfstandig, houdt zich met beide handen vast • staat zelfstandig, houdt zich met een hand vast en kijkt/reikt/grijpt/speelt met de andere • staat zelfstandig maar kan nog omvallen. Hij reikt/grijpt en manipuleert met beide handen • staat zelfstandig, kan met beide handen spelen, houding is stabiel • staat zelfstandig, past houding in stand aan aan spel
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in materiaal en omgeving • ervaart wat er gebeurt • laat zich uitlokken tot spelen • geeft aan waar hij mee wil spelen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor goede uitgangshouding om te kunnen spelen, geeft adequate steun • nodigt uit tot spelen • let op signalen van leerling, verbaal/non-verbaal • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • blijft in nabijheid • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • ruimte <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tafeltje op navelhoogte • speelgoed moet uitnodigend zijn, feedback geven • speelgoed moet binnen reikwijdte zijn en blijven • stevige kussens • bankjes in verschillende maten (zie foto ontwikkelingslijn 20)

Tips voor spelen:

- interessante activiteiten tijdens staan, zoals: wastafel, tanden poetsen, was ophangen, tafel dekken, jas ophangen, eten in statafel (zie foto ontwikkelingslijn 18)
- grote blokken om te bouwen
- sensopathisch materiaal zoals scheerschuim, grote bonen, zand, bodymilk
- zelf muziek maken
- spiegel
- statafel (zie foto ontwikkelingslijn 18)

20. Staan vanuit zit op de grond

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig staan (Ontwikkelingslijn 18), spelen in stand (Ontwikkelingslijn 19), tot stand te komen (Ontwikkelingslijn 20, 21) en vanuit stand te gaan zitten (Ontwikkelingslijn 22, 23). De leerling kan niet lopen en is aangewezen op vervoer in buggy, rolstoel, schopkar of loopwagen (zie foto ontwikkelingslijn 10).
Ontwikkelingslijn 20	Gaan staan vanuit zit op de grond, de leerling: <ul style="list-style-type: none"> • zit zelfstandig op de grond • zit op de grond, draait naar een kant en steunt op die hand • draait door totdat hij in handen en knieënstand staat • steunt op beide knieën en 1 hand, andere hand pakt bijvoorbeeld tafeltje vast • steunt op beide knieën en houdt met beide handen een tafeltje vast • verplaatst gewicht naar 1 knie, houdt met beide handen een tafeltje vast, zet andere voet naar voren • steunt op naar voren geplaatste voet, houdt zich vast aan tafeltje en trekt zich op tot stand
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in omgeving (personen en materiaal) • laat zich uitlokken tot gaan staan • wil gaan staan • draagt adequaat schoeisel (soepele bovenkant, niet te gladde zool)
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor een goede uitgangshouding • nodigt uit tot gaan staan • beweegt zonodig samen met leerling, rustig fysiek contact • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • blijft in nabijheid • benoemt handelingsgericht en lichaamsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • schoon • veilig • juiste onderlaag • uitnodigend <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tafeltje op navelhoogte • stevige kussens • bankjes in verschillende maten • materiaal op tafel dat uitnodigt tot gaan staan • stoeltje

Bankjes in verschillende maten

Tips:

- opstaan vanuit buggy/rolstoel: op de rem zetten, voetenplank weg
- bij speciale voorzieningen: vraag advies aan kinderfysio- of kinderergotherapeut

21. Staan vanuit zit op een stoel

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig staan (Ontwikkelingslijn 18), spelen in stand (Ontwikkelingslijn 19), tot stand te komen (Ontwikkelingslijn 20, 21) en vanuit stand te gaan zitten (Ontwikkelingslijn 22, 23). De leerling kan niet lopen en is aangewezen op vervoer in buggy, rolstoel, schopkar of loopwagen (zie foto ontwikkelingslijn 10).
Ontwikkelingslijn 21	<p>Gaan staan vanuit zit op een stoel, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • staat op de grond met gezicht en buik naar het stoeltje gedraaid • houdt met beide handen het stoeltje vast, aan leuning of zitting • draait zijn voeten bij en gaat zitten met een draai • schuift goed achter in de stoel <p>NB: sommige leerlingen gaan met de rug naar de stoel staan en laten zich neerploffen in de stoel</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • is geïnteresseerd in omgeving (personen en materiaal) • laat zich uitlokken tot gaan staan • wil gaan staan • draagt adequaat schoeisel (soepele bovenkant, niet te gladde zool)
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor een goede uitgangshouding • nodigt uit tot gaan staan • beweegt zonodig samen met leerling, rustig fysiek contact • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • neemt tijd; wacht op reactie van leerling • blijft in nabijheid • benoemt handelingsgericht en lichaamsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • schoon • veilig • juiste onderlaag • uitnodigend <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tafeltje op navelhoogte • stevige kussens • bankjes in verschillende maten • materiaal op tafel dat uitnodigt tot gaan staan • stoeltje <p><i>Tips:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • opstaan vanuit buggy/rolstoel: op de rem zetten, voetenplank weg • bij speciale voorzieningen: vraag advies aan kinderfysio- of kinderergotherapeut

22. Zitten op de grond vanuit stand

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig staan (Ontwikkelingslijn 18), spelen in stand (Ontwikkelingslijn 19), tot stand te komen (Ontwikkelingslijn 20, 21) en vanuit stand te gaan zitten (Ontwikkelingslijn 22, 23). De leerling kan niet lopen en is aangewezen op vervoer in buggy, rolstoel, schopkar of loopwagen (zie foto ontwikkelingslijn 10).
Ontwikkelingslijn 22	<p>Gaan zitten op de grond vanuit stand, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • staat op de grond en zakt door de knieën, houdt zich hierbij vast aan bijvoorbeeld een tafeltje. Leerling steunt op een knie, houdt zich vast met een hand en draait met romp weg van steunzijde. Leerling draait door met zijn zitvlak naar de grond en zit op beide billen • staat op de grond en zakt door de knieën zonder zich ergens aan vast te hoeven houden, zet zijn handen op de grond. Leerling verplaatst gewicht naar een kant, steunt op 1 arm en draait zijn zitvlak naar de grond • gaat vanuit stand zitten op de grond <p>NB: sommige leerlingen gaan tussen hun benen zitten (TV-zit) sommige leerlingen hurken bij het spelen</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • wil gaan zitten • draagt adequaat schoeisel (soepele, niet gladde zool)
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor een goede uitgangshouding, nodigt uit tot gaan zitten • beweegt zonodig samen met leerling, rustig fysiek contact • blijft in nabijheid • benoemt handelingsgericht en lichaamsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • schoon • veilig • juiste onderlaag • uitnodigend <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tafeltje op navelhoogte • stevig stoeltje (zie foto ontwikkelingslijn 22) • grote zachte vormen schuimrubber bekleed met plastic, zoals rollen/blokken

Grote zachte vormen schuimrubber

Tips:

- liedjes
- bij gaan zitten in rolstoel/buggy: let erop dat deze op de rem staat

23. Zitten op een stoel vanuit stand

Beginsituatie	Leerling is niet in staat tot zelfstandig staan (Ontwikkelingslijn 18), spelen in stand (Ontwikkelingslijn 19), tot stand te komen (Ontwikkelingslijn 20, 21) en vanuit stand te gaan zitten (Ontwikkelingslijn 22, 23). De leerling kan niet lopen en is aangewezen op vervoer in buggy, rolstoel, schopkar of loopwagen (zie foto ontwikkelingslijn 10).
Ontwikkelingslijn 23	<p>Gaan zitten op een stoel vanuit stand, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • staat op de grond met gezicht en buik naar het stoeltje gedraaid • houdt met beide handen het stoeltje vast, aan leuning of zitting • draait zijn voeten bij en gaat zitten met een draai • schuift goed achter in de stoel <p>NB: sommige leerlingen gaan met de rug naar de stoel staan en laten zich neerploffen in de stoel</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • is alert • wil gaan zitten • draagt adequaat schoeisel (soepele, niet gladde zool)
Docent	<p>Docent:</p> <ul style="list-style-type: none"> • beweegt zonodig samen met leerling, rustig fysiek contact • blijft in nabijheid • benoemt handelingsgericht en lichaamsgericht • geeft feedback
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • schoon • veilig • juiste onderlaag • uitnodigend <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • tafeltje op navelhoogte • stevig stoeltje • (zie foto ontwikkelingslijn 20) • grote zachte vormen schuimrubber bekleed met plastic, zoals rollen/blokken <p><i>Tips:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • liedjes • bij gaan zitten in rolstoel/buggy: let erop dat deze op de rem staat

24. Zelfstandig lopen

Beginsituatie	Leerling kan zelfstandig staan, verplaatst zich kruipend of schuivend op de billen. Leerling is niet in staat tot zelfstandig lopen (Ontwikkelingslijn 24). Leerling is voor grotere afstanden aangewezen op vervoer in buggy of rolstoel.
Ontwikkelingslijn 24	<p>Zelfstandig lopen, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • staat zelfstandig, houdt zich met beide handen vast aan een tafel o.i.d., verplaatst gewicht van de ene naar de andere voet • staat zelfstandig, houdt zich met een hand vast aan een tafel, draait met hoofd en romp weg van de steunzijde, verplaatst voet • staat zelfstandig, beide handen houden tafelrand vast. Leerling maakt paar pasjes opzij, zowel naar links als naar rechts • houdt docent met beide handen vast en doet paar pasjes naar voren • houdt met beide handen een loopkarretje vast en doet een paar pasjes naar voren • loopt achter een loopkarretje • loopt zijwaarts langs een tafel, overbrugt een korte afstand zonder zich vast te houden, zoals van tafel naar stoel • houdt met een hand de Docent vast en loopt voorwaarts • loopt een paar pasjes los, met breed gangspoor en de armen wijd, kan niet op tijd stoppen • loopt zelfstandig, moet even stoppen voor hij een bocht neemt, kan stapjes niet aanpassen aan specifieke omstandigheden • loopt zelfstandig, past zich iets aan aan de omgeving, kan enigszins van richting veranderen tijdens lopen • loopt terwijl hij iets mee kan nemen in de handen of kan armen uitstrekken om iets te pakken • loopt zelfstandig en stabiel, past zich aan aan de eisen van de omgeving
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • voelt zich prettig • geeft verbaal of non-verbaal aan dat hij wil gaan lopen • laat zich uitlokken tot lopen • wil ergens naar toe • draagt adequaat schoeisel (soepele, niet te gladde zool)
Docent	<p>Docent:</p> <ul style="list-style-type: none"> • blijft in nabijheid, maar kan de leerling langzamerhand van iets grotere afstand toespreken • nodigt uit tot lopen • benoemt wat er gebeurt lichaamsgericht en handelingsgericht • geeft tijd: wacht op reactie leerling
Voorwaarden	<p>Omgeving:</p> <ul style="list-style-type: none"> • niet te gladde onderlaag • veilig, geen uitsteeksels of obstakels

Materiaal:

- tafel op navelhoogte
- stevige kussens
- bankjes in diverse maten

Tips:

- uitnodigend speelgoed; trek- en duwbeesten/-auto's, treintjes, ballen
- blokkenkar/poppenwagentje/kruiwagen
- loopauto's, loopfietsen
- specifieke loophulpmiddelen, zoals rollator, posterior walker, loopwagen (zie foto ontwikkelingslijn 10)
- klusje laten doen

Blokkenkar

Loopfietsen

Hulpmiddelen zoals rollator en posterior walker

25. Variaties op lopen

Beginsituatie	Leerling staat en loopt net zelfstandig.
Ontwikkelingslijn 25a	Achteruit lopen , de leerling: <ul style="list-style-type: none"> • loopt zelfstandig • maakt een uitvalspas naar achteren en stapt met het andere been bij • maakt enkele opeenvolgende stappen achteruit • loopt vlot achteruit
Ontwikkelingslijn 25b	Over kleine hindernis stappen , de leerling: <ul style="list-style-type: none"> • loopt zelfstandig, kan op de grond liggend materiaal niet ontwijken • stopt tijdig en loopt er om- of overheen • past staplengte, hoogte van zwaaibeen en looprichting vloeiend aan aan op de grondliggend materiaal • loopt zelfstandig, past zich bij hoogteverschillen soepel en adequaat aan aan de eisen van de omgeving
Ontwikkelingslijn 25c	Lopen en draaien , de leerling: <ul style="list-style-type: none"> • loopt rechtuit • maakt een flauwe bocht naar links of rechts tijdens het lopen • verandert van richting tijdens het lopen • stopt willekeurig • loopt, stopt en kan 180° links- of rechtsom draaien • is wendbaar, past zich lopend aan aan de eisen van de omgeving
Ontwikkelingslijn 25d	Lopen over diverse onderlagen , de leerling: <ul style="list-style-type: none"> • loopt over een vlakke, stevige onderlaag, binnen/buiten • loopt buiten over licht oneffen terrein (bijv. grasveld) • loopt buiten over oneffen terrein (bijv. grintpad) • loopt een licht hellend vlak op • loopt een licht hellend vlak af en kan niet remmen • loopt een helling op en af met controle • loopt zelfstandig over diverse terreinen en onderlagen, past zich soepel en adequaat aan aan de eisen van de omgeving
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • loopt zelfstandig • laat zich uitlokken tot bewegen • draagt wel of geen schoeisel • kan lopend reageren op prikkels uit de omgeving
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • houdt de situatie in de gaten • geeft feedback • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht

Voorwaarden

Omgeving:

- veilig
- ruimte
- spelmogelijkheden
- andere lopende leerlingen

Tips:

- hellingbaan
- uitnodigend spelmateriaal
- verschillende onderlagen als: gras, zand, tegels, dikke mat, luchtbed

Hellingbaan

Dikke mat

26. Reiken

Beginsituatie	Leerling kan zijn armen en handen gebruiken vanuit diverse uitgangshoudingen (liggen, zitten, staan, lopen). Fijn motorische arm-/handfunctie, zoals reiken (Ontwikkelingslijn 26), grijpen en manipuleren (Ontwikkelingslijn 27).
Ontwikkelingslijn 26	<p>Reiken (oog-/handcoördinatie), de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kijkt naar mensen • kijkt naar zijn handen • kijkt naar voorwerpen/speelgoed • volgt een voorwerp met de ogen • reikt naar een voorwerp met de ogen • komt toevallig in aanraking met een voorwerp met een hand • reikt met 1 of 2 handen naar een voorwerp of naar een persoon • slaat met de hand(en) naar voorwerpen • brengt beide handen bij elkaar, kan dan ook in de handen klappen • speelt met zijn eigen handen • zwaait naar persoon • wijst naar persoon of voorwerp <p>NB:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De basale componenten van de handmotoriek zijn ontwikkeld. De verdere ontwikkeling van de handmotoriek is een proces dat nog jaren in beslag neemt • Bij stoornissen van het gezichtsvermogen ontwikkelt de arm- en handfunctie zich op een andere manier
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • kan mensen en voorwerpen op korte afstand zien • is in staat variatie in grootte, structuur, temperatuur, gewicht te voelen • kan vanuit diverse lichaamshoudingen met zijn armen en handen bewegen • kan zijn armen en handen in diverse houdingen brengen • is geïnteresseerd om zijn armen en zijn handen te gebruiken in het omgaan met materiaal en veranderen van lichaamshoudingen • wil zijn armen en handen gebruiken om met materiaal om te gaan en van lichaamshouding te veranderen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor veiligheid • zorgt voor uitnodigend materiaal passend bij de mogelijkheden van de leerling • zorgt voor variatie in materiaal wat betreft grootte, structuur, temperatuur en gewicht • geeft feedback • let op signalen van leerling verbaal en non verbaal • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht
Voorwaarden	<p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veilig materiaal • speelgoed, gebruiksvoorwerpen

Tips:

- sensopathisch materiaal zoals scheerschuim, grote bonen, zand, bodymilk
- herhaling van activiteiten geeft inslijpen van handelingspatronen

27. Grijpen en manupuleren

Beginsituatie   Leerling kan zijn armen en handen gebruiken vanuit diverse uitgangshoudingen (liggen, zitten, staan, lopen). Fijn motorische arm-/handfunctie, zoals reiken (Ontwikkelingslijn 26), grijpen en manipuleren (Ontwikkelingslijn 27).

Ontwikkelingslijn 27   **Grijpen en manipuleren, de leerling:**

- krijgt een voorwerp in de hand gelegd en kan dat niet willekeurig loslaten
- komt in aanraking met een voorwerp en pakt dat met 1 hand en laat onbewust los
- krabt over de onderlaag in een poging om een klein voorwerp te grijpen
- ziet een voorwerp en pakt dat met een of twee handen, dichtstbijzijnde hand, en laat het los
- pakt voorwerpen over van de ene hand naar de andere en omgekeerd
- houdt een voorwerp vast in de ene hand en kan handelen met de andere hand
- voelt een voorwerp dat in de hand ligt en tast het af met de vingers
- kan de positie van een voorwerp in de hand veranderen met de duim
- ontwikkelt verschillende grepen om voorwerpen vast te houden van totaal grijpen met de volle hand tot met duim en wijsvinger (pincetgreep) pakken
- kan de oriëntatie van de arm en hand aanpassen aan de vorm en de stand van het voorwerp
- opent de hand naar maat van het voorwerp

NB:

- De basale componenten van de handmotoriek zijn ontwikkeld. De verdere ontwikkeling van de handmotoriek is een proces dat nog jaren in beslag neemt
- Bij stoornissen van het gezichtsvermogen ontwikkelt de arm- en handfunctie zich op een andere manier

Leerling

- kan mensen en voorwerpen op korte afstand zien
- is in staat variatie in grootte, structuur, temperatuur, gewicht te voelen
- kan vanuit diverse lichaamshoudingen met zijn armen en handen bewegen
- kan zijn armen en handen in diverse houdingen brengen
- is geïnteresseerd om zijn armen en zijn handen te gebruiken in het omgaan met materiaal en veranderen van lichaamshoudingen
- wil zijn armen en handen gebruiken om met materiaal om te gaan en van lichaamshouding te veranderen

Docent

- zorgt voor veiligheid
- zorgt voor uitnodigend materiaal passend bij de mogelijkheden van de leerling
- zorgt voor variatie in materiaal wat betreft grootte, structuur, temperatuur en gewicht
- geeft feedback
- let op signalen van leerling verbaal en non verbaal
- benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht

Voorwaarden   *Materiaal:*

- veilig materiaal
- speelgoed, gebruiksvoorwerpen

Tips:

- sensopathisch materiaal zoals scheerschuim, grote bonen, zand, bodymilk
- herhaling van activiteiten geeft inslijpen van handelingspatronen

28. Zelfstandig lopen

Beginsituatie	Leerling loopt zelfstandig en leert basale vaardigheden als traplopen (Ontwikkelingslijn 28), klimmen en klauteren (Ontwikkelingslijn 29), rennen (Ontwikkelingslijn 30), springen (Ontwikkelingslijn 31), hinkelen (Ontwikkelingslijn 32).
Ontwikkelingslijn 28	<p>Traplopen naar boven, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • klimt de trap een paar treden op, op handen en voeten. • klimt de gehele trap op, op handen en voeten • loopt de trap op, met bijzetten van een been, en houdt zich met beide handen aan de leuning of begeleider vast • loopt de trap op, met bijzetten van een been, en houdt zich met een hand vast aan de leuning of begeleider • stapt door als hij de trap op loopt, en houdt zich met een hand aan de leuning of begeleider vast • loopt de trap op, eerst met bijzetten van een been later doorstappend, zonder zich vast te houden • loopt de trap zelfstandig en veilig op <p>Traplopen naar beneden, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • gaat de trap een paar treden af, achterwaarts kruipend of zittend • gaat de gehele trap af, achterwaarts kruipend of zittend • loopt de trap af, met bijzetten van een been, en houdt zich met beide handen aan de leuning of begeleider vast, of met een hand aan de leuning en de andere aan de begeleider • loopt de trap af, met bijzetten van een been, en houdt zich met een hand aan de leuning of begeleider vast • stapt door als hij de trap af loopt, en houdt zich met een hand aan de leuning of begeleider vast • loopt de trap af, eerst met bijzetten van een been later doorstappend, zonder zich vast te houden • loopt de trap zelfstandig en veilig af <p>NB: trap af is altijd een fase later in de ontwikkeling dan trap op</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • loopt zelfstandig • wil terrein verkennen • wil naar boven/beneden
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • houdt de situatie in de gaten • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • biedt hulp waar nodig (trap op, docent achter leerling, trap af docent voor leerling) • geeft feedback • benoemt handelingsgericht

Voorwaarden

Omgeving:

- veilig

Materiaal:

- trappen en trappetjes
- leuning

29. Klimmen en klauteren

Beginsituatie	Leerling loopt zelfstandig en leert basale vaardigheden als traplopen (Ontwikkelingslijn 28), klimmen en klauteren (Ontwikkelingslijn 29), rennen (Ontwikkelingslijn 30), springen (Ontwikkelingslijn 31), hinkelen (Ontwikkelingslijn 32).
Ontwikkelingslijn 29	<p>Klimmen en klauteren, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kruipt • kruipt over een lage hindernis • kruipt tot aan de hindernis, trekt zich op en zet een knie erop • klautert op de hindernis en kan er niet zelf af komen • klautert op de hindernis en vindt een manier om eraf te komen (bijv. draait op zijn buik en laat zich eraf glijden of gaat zitten en glijdt via voeten en billen naar beneden) • komt meer op handen en voeten tijdens het klauteren; hij gaat er sneller overheen • staat, klimt op een bankje of stoel en gaat er weer af • klimt naar verschillende hoogtes <p>NB: klimmen uitbreiden naar klimmen in het klimrek (zie foto ontwikkelingslijn 29). Dit kan aan de orde komen bij bewegingsonderwijs</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • kan kruipen en lopen • laat zich uitlokken tot experimenteren met hoogte en laagte • wil terrein verkennen • draagt wel of geen schoenen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • houdt de situatie in de gaten • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • biedt hulp waar nodig • geeft feedback • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veilig • ruimte <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • kleutermateriaal voor klimmen en klauteren • trappen en trapjes • bankjes, klimrek, glijbaan, kippenladder

Klimrek, glijbaan, kippenladder

Tips:

- houdt er rekening mee dat sommige leerlingen een overmatige angst kunnen hebben als ze van de onderlaag af komen. Zie ook Evenwicht bij Sensomotoriek.

30. Rennen

Beginsituatie	Leerling loopt zelfstandig en leert basale vaardigheden als traplopen (Ontwikkelingslijn 28), klimmen en klauteren (Ontwikkelingslijn 29), rennen (Ontwikkelingslijn 30), springen (Ontwikkelingslijn 31), hinkelen (Ontwikkelingslijn 32).
Algemeen	De ontwikkeling van rennen beslaat een periode van jaren, deze gaat van een dribbelpasje naar een sprint. Bij het uitgerijpt bewegingspatroon doen de armen in toenemende mate vloeiend mee met de beweging. Ze bewegen tegengesteld aan de benen en draaien met de romp.
Ontwikkelingslijn 30	<p>Rennen, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • heeft een breed gangspoor, maakt dribbelpasjes met een geringe paslengte en landt op de volle voet. De romp wordt star gehouden en de armen breed • beweegt zijn benen sneller en maakt grotere passen, het tempo gaat omhoog. Hij blijft op de volle voet landen, de armen gaan naar heuphoogte • loopt hard, waarbij de paslengte toeneemt en het gangspoor versmalt, tempo gaat verder omhoog, voetbodemcontact verloopt van hiel naar teen en de handen bewegen cirkelvormig mee onder heupniveau; er is geen zweefmoment • rent en is wendbaar; de armen bewegen mee van voor naar achter en bepalen mede de versnelling; er komt een zweefmoment. • kan hardlopen, vaart verminderen en versnellen
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • laat zich uitlokken tot rennen • wil rennen • draagt adequaat schoeisel
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • biedt leerling een doel of stimulans • zorgt voor veiligheid • let op signalen van leerling, verbaal en non-verbaal • benoemt lichaamsgericht en handelingsgericht • houdt rekening met conditie van leerling
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veilig • ruimte

31. Springen

Beginsituatie	Leerling loopt zelfstandig en leert basale vaardigheden als traplopen (Ontwikkelingslijn 28), klimmen en klauteren (Ontwikkelingslijn 29), rennen (Ontwikkelingslijn 30), springen (Ontwikkelingslijn 31), hinkelen (Ontwikkelingslijn 32).
Algemeen	<p>Het eerste springen ziet er stijf uit, de leerling hurkt weinig in ter voorbereiding en strekt zich weinig uit tijdens de sprong. De armen zijn nodig om het evenwicht te bewaren. Bij de latere ontwikkeling van het springen hurkt de leerling meer in bij de voorbereiding en strekt zich meer uit tijdens de zweeffase. De armen worden gebruikt om de sprong kracht bij te zetten. In de uitgerijpte vorm laten de benen een patroon zien van buiging, strekking en buiging tijdens afzet, zweeffase en landing, de armen initiëren en ondersteunen de sprong.</p> <p>Springen wordt voor verschillende doeleinden gebruikt, zoals springen over een hindernis, ritmisch springen, touwtje springen, verspringen. Het doel bepaalt dan ook de uitvoeringswijze van de sprong.</p>
Ontwikkelingslijn 31	<p>Springen, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • houdt zich met beide handen vast aan begeleider en springt 1 of meerdere keren op de plaats • springt met hulp van een geringe verhoging • springt zelfstandig van een geringe verhoging • springt een stukje naar voren, eerst met de benen ongelijktijdig, later met beide benen tegelijk • springt met beide benen tegelijk over een stilliggend touw • springt een aantal sprongen achter elkaar met beide benen tegelijk • springt zelfstandig van een bankje met beide benen tegelijk • maakt hardlopend een sprong • springt met aanloop over een "slootje" • springt over een bewegend touw
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • beheerst het afstappen van een verhoging met hulp • draagt schoeisel • wil springen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • houdt de situatie in de gaten • zorgt voor veiligheid • benoemt handelingsgericht • stimuleert • geeft feedback • geeft hulp waar nodig • houdt rekening met conditie van leerling
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • veilig • ruimte

Materiaal:

- matten, hoepels, trampoline, kast, bank, bok, touw en luchtkussen
- zachte onderlaag

Trampoline

Tips:

- voorafgaand aan het springen kan het afstappen van een kleine verhoging worden geoefend
- springvariëaties: over een lijn springen, van mat naar mat, spreid-sluit sprong, over een bewegend touw springen, ritmisch springen

32. Hinkelen

Beginsituatie	Leerling loopt zelfstandig en leert basale vaardigheden als traplopen (Ontwikkelingslijn 28), klimmen en klauteren (Ontwikkelingslijn 29), rennen (Ontwikkelingslijn 30), springen (Ontwikkelingslijn 31), hinkelen (Ontwikkelingslijn 32).
Algemeen	Leerling landt aanvankelijk op de hele voet en heeft zijn armen nodig voor handhaven van het evenwicht. Later in de ontwikkeling hinkelt de leerling in een soepele doorgaande beweging, met landing op de voorvoet en ondersteuning van de armen aan de beweging.
Ontwikkelingslijn 32	Hinkelen, de leerling: <ul style="list-style-type: none"> • staat op een been • zet zich af met het standbeen, springt en komt op beide voeten terecht • zet zich af met het standbeen, springt en landt weer op het standbeen, zet andere voet neer om niet om te vallen • hinkelt met hulp een paar keer achter elkaar • hinkelt een paar keer achter elkaar • hinkelt op rechter of linker been
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • beheerst het op een been staan, zowel links als rechts • draagt schoeisel • wil hinkelen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • houdt de situatie in de gaten • zorgt voor veiligheid • benoemt handelingsgericht • stimuleert • geeft feedback • geeft hulp waar nodig
Voorwaarden	<i>Omgeving:</i> <ul style="list-style-type: none"> • veiligheid • ruimte • vlakke onderlaag • andere leerlingen <i>Tips:</i> <p>hinkelen in vakken, doosje vooruitschuiven tijdens het hinkelen</p>

33. Balvaardigheden: rollen

Beginsituatie	Leren van balvaardigheden als rollen (Ontwikkelingslijn 33), werpen (Ontwikkelingslijn 34), vangen (Ontwikkelingslijn 35), stuiten (Ontwikkelingslijn 36) en schoppen (Ontwikkelingslijn 37).
Algemeen	<p>De uitvoeringswijze en de keuze voor het gebruik van een of twee handen is o.a. afhankelijk van de grootte, het gewicht en de soort bal. Ook de opdrachtvorm, uitgangshouding en de keuze van het doel zijn hierbij van invloed.</p> <p>De ontwikkeling van oog-/handcoördinatie en ruimtelijke oriëntatie zijn van wezenlijk belang voor de ontwikkeling van balvaardigheden.</p> <p>De ontwikkeling van de balvaardigheden gaat nog heel lang door en het eindresultaat is afhankelijk van aanleg, ervaring en keuze van de sport. Dit laatste stelt specifieke eisen aan de uitvoeringswijze, denk aan basketbal, uitgooien van een keeper of kogelstoten. Combinaties tussen basale vaardigheden zoals bijvoorbeeld rennen en tegelijk springen komen aan de orde bij bewegingsonderwijs en in sport en spel (handbal, basketbal).</p>
Ontwikkelingslijn 33	<p>Rollen, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • rolt de bal ongericht • rolt de bal in een bepaalde richting • rolt de bal gericht naar een doel <p>NB: het is makkelijker voor de leerling om rollen met een bal te leren als hij op de grond zit met de benen gespreid. Daarna in stand, eerst wijdbeens en later met een been voor. In deze uitgangshouding zal de leerling vaak kiezen voor het gebruik van een hand (hand aan de kant van het achterste been)</p> <p>De uitgerijpte vorm van rollen is terug te zien in sport en spel (jeu des boules, kegelen)</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • kan een bal in de handen houden en bewust loslaten • wil met een bal spelen • wil een doel bereiken
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • kiest de juiste uitgangshouding • kiest een haalbaar doel • benoemt handelingsgericht • kiest passend materiaal • stimuleert
Voorwaarden	<p>Materiaal:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kies in eerste instantie voor een bal naar handgrootte, daarna variëren in grootte en gewicht van diverse ballen • ballen, variërend in grootte, gewicht, structuur <p>Tips:</p> <p>Stel een doel zoals naar iemand toe, door een poortje, pilon omrollen</p>

34. Balvaardigheden: werpen

Beginsituatie	Leren van balvaardigheden als rollen (Ontwikkelingslijn 33), werpen (Ontwikkelingslijn 34), vangen (Ontwikkelingslijn 35), stuiten (Ontwikkelingslijn 36) en schoppen (Ontwikkelingslijn 37).
Ontwikkelingslijn 34	<p>Werpen, de leerlingen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • staat rechtop, gooit een bal ongericht • gooit een bal in een bepaalde richting • gooit een bal gericht naar een doel <p>NB: in de ontwikkeling van het werpen met een hand wordt de romp in eerste instantie nagenoeg stilgehouden en blijven de voeten op de plaats. De romp en schoudergordel gaan steeds meer mee aan de beweging (rotatie). De voeten blijven in eerste instantie op de plaats. Later maakt de leerling een uitval pas met het been aan de werphand. Nog later een voorwaartse pas met het been aan de ander kant. Of de leerling onderhands- of bovenhands gooit is afhankelijk van de opdracht, omgeving en het soort spel. De rijping van de werpbeweging bij meisjes verloopt over het algemeen trager dan bij jongens, ook houden ze meer moeite met bovenhands gooien. Het eindstadium van tweehandig gooien is terug te zien bij diverse takken van sport zoals korfbal en basketbal.</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • kan een bal in de handen houden en bewust loslaten • wil met een bal spelen • wil een doel bereiken
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • geeft voldoende herhaling om te oefenen • stelt een haalbaar doel • benoemt handelingsgericht • kiest passend materiaal • stimuleert <p>NB: kies in eerste instantie voor een bal naar handgrootte, daarna variëren in grootte, gewicht en vorm van diverse ballen</p>
Voorwaarden	<p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • diverse ballen, variërend in grootte, gewicht en structuur <p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • ruimte

Tips:

Voorafgaand aan het werpen kan het bewust loslaten geoefend worden, met behulp van zand- of pittenzakjes of diverse ballen

Pittenzakjes

35. Balvaardigheden: vangen

Beginsituatie Leren van balvaardigheden als rollen (Ontwikkelingslijn 33), werpen (Ontwikkelingslijn 34), vangen (Ontwikkelingslijn 35), stuiten (Ontwikkelingslijn 36) en schoppen (Ontwikkelingslijn 37).

Ontwikkelingslijn 35 Vangen, de leerling:

- zit op de grond, en pakt een aangerolde bal
- staat/loopt en probeert een rollende bal te stoppen
- loopt een rollende bal na en pakt deze
- pakt een stuitende bal
- maakt met zijn armen en handen een mandje en vangt een op maat aangegooide bal met armen en borst
- spreidt de armen en vangt een op maat aangegooide bal (armen en borst)
- vangt een op maat aangegooide bal met armen en handen
- vangt een op maat aangegooide bal met zijn handen
- stelt zich in op een aangegooide bal en vangt deze
- vangt een grote bal probleemloos
- vangt iedere bal probleemloos

Leerling

- kan een bal in de handen houden en bewust loslaten
- wil met een bal spelen
- wil een bal vangen

Docent

- geeft voldoende herhaling om te oefenen
- stelt een haalbaar doel
- benoemt handelingsgericht
- kiest passend materiaal
- stimuleert

NB: de manier waarop de leerling een bal vangt is afhankelijk van het materiaal, de opdracht en de omgeving

Voorwaarden

Materiaal:

- diverse ballen variërend in grootte, gewicht en structuur

Tips:

Voorafgaand aan het vangen kan geoefend worden door middel van geef-/neemspelletjes, oppakken, verplaatsen en neerzetten, opgehangen touw vangen, bal aan touw, tegen ballon tikken

36. Balvaardigheden: stuiten

Beginsituatie	Leren van balvaardigheden als rollen (Ontwikkelingslijn 33), werpen (Ontwikkelingslijn 34), vangen (Ontwikkelingslijn 35), stuiten (Ontwikkelingslijn 36) en schoppen (Ontwikkelingslijn 37).
Ontwikkelingslijn 36	<p>Stuiten, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • gooit met 2 handen tegelijk een bal naar beneden of schuin naar voren en probeert de bal te vangen na de eerste stuit • houdt de bal vast met 1 hand boven en 1 hand onder en probeert de bal na de eerste stuit te raken met een slaande beweging • probeert een bal meerdere keren achter elkaar te raken met een slaande beweging • raakt de bal met een duwende beweging, oogcontrole is noodzakelijk • raakt de bal meerdere keren achter elkaar met een duwende beweging • raakt de bal met een duwende beweging terwijl hij zich verplaatst • raakt de bal met een duwende beweging vanuit de vingers terwijl hij zich verplaatst, oogcontrole is niet meer noodzakelijk
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • kan een bal in de handen houden en bewust loslaten • wil met een bal spelen • wil met een bal stuiten
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • geeft voldoende herhaling om te oefenen • stelt een haalbaar doel • benoemt handelingsgericht • kiest passend materiaal • stimuleert
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • geschikte vloer (vlak, glad, niet te zacht) <p><i>Materiaal:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • diverse ballen, variërend in grootte, gewicht en structuur

37. Balvaardigheden: schoppen

Beginsituatie	Leren van balvaardigheden als rollen (Ontwikkelingslijn 33), werpen (Ontwikkelingslijn 34), vangen (Ontwikkelingslijn 35), stuiten (Ontwikkelingslijn 36) en schoppen (Ontwikkelingslijn 37).
Ontwikkelingslijn 37	<p>Schoppen, de leerling:</p> <ul style="list-style-type: none"> • loopt en raakt met zijn voet de bal • duwt met zijn voet tegen de bal • schopt tegen een bal, kan nog omvallen • schopt tegen een bal, blijft staan • schopt tegen een bal maar ongericht • schopt een bal in een bepaalde richting • schopt een bal doelgericht <p>NB: het is makkelijker te beginnen met schoppen tegen een stilliggende bal, de leerling zal dit eerst vanuit stand doen maar al snel enkele stappen ter voorbereiding maken. Daarna leert de leerling te schoppen tegen een aanrollende bal en vervolgens eerst deze stil te leggen met de voet voor hij gaat schoppen. Het schoppen gebeurt (uiteindelijk) in een vloeiende doorgaande beweging. Sommige leerlingen kiezen er voor de bal uit de handen te schoppen, op deze manier is het makkelijker om de voet onder de bal te krijgen en de bal meer vaart en lengte te geven.</p> <p>De ontwikkeling van schoppen tegen een bal naar voetballen gaat nog heel lang door en het eindresultaat is afhankelijk van aanleg, ervaring en spelinzicht.</p>
Leerling	<ul style="list-style-type: none"> • moet (even) op een been kunnen staan • wil met een bal spelen • wil voetballen
Docent	<ul style="list-style-type: none"> • geeft voldoende herhaling om te oefenen • stelt een haalbaar doel • benoemt handelingsgericht • kiest passend materiaal • stimuleert <p>NB: begin niet met een te harde bal</p>
Voorwaarden	<p><i>Omgeving:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • ruimte

